

ЗОРОАСТРІЙСЬКИЙ ПЛАСТ ТОПОНІМІЇ ЄВРОПИ

Тищенко Костянтин Миколайович,

д-р філол. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті йдеться про підсумки 15-річного дослідження сліду перебування зороастрійців (утікачів від джигаду у VIII ст.) у Центральній і Західній Європі. Визначено ключові топооснови зороастрійського фракталу топонімії Європи: Авеста-, Барсан- 'барсам', Спенд-/Шпонд-/Шпанд- 'святий', Урван- 'душа', Габр-/Габр- 'габр' (перська зневажлива назва немусульманина-зороастрійця). Викладено топонімічні аргументи впливу габрів на майбутні рухи богумилів і катарів.

Ключові слова: зороастрійці, топонімія Європи, контекстуальний метод.

1. Тема почала формуватися 15 років тому після дослідженням топонімічних ландшафтів України навколо 45 сіл і річок з назвами від основи **Шандр-** (ім'я Олександра Македонського). Проникнувши через такі назви з гостро орієнтованою тематикою до їхнього топонімічного оточення, вдалося крок по кроку розсувати рамки зрозумілої частини навколишніх назв з топоосновами тієї ж доби. В ході роботи почали траплятися пари сусідніх сіл України, назва одного з яких вказувала на присутність греків, а іншого – на певні реалії чи духовні вчення Сходу – Персії, Дворіччя, Єгипту. Досить скоро з'ясувалося, що помітне місце серед цих топонімічних фактів належить реаліям зороастризму – однієї з найдавніших "релігій пророків", яка виросла з іранської міфології (М. Бойс).

2. Через певний час стало очевидним, що у процесі вивчення топонімів цієї тематики вдалося віднайти цілий загублений розділ історії – масові ознаки **міграції зороастрійців (габрів), зумовленої експансією ісламу** (VIII ст). Подальші роки стали часом накопичення й систематизації аргументів для оприлюднення теми. Судячи з топонімії, у хозарські часи наддніпрянські слов'яни стали свідками драматичних подій – переслідувань загонами ісламізованих степовиків численних груп габрів, утікачів від джигаду (назви від основи *q̄lb-*, *q̄tl-*, *q̄lw-*). Ісламізація степовиків Наддніпрянщини справді мала відбутися саме у хозарський час. Літопис не розрізняє печенігів, половців і арабів, називаючи їх усіх агарянами. Очевидно, усюди, де були печеніги, усюди, де були половці, був так само арабський мулла. Топонімічний слід перебування арабів на сході Європи досліджений у публікаціях "Арабський пласт топонімії України" і "Араби на півночі" [Тищенко 2008; 2009].

3. З іншого боку, вивчаючи матеріал про недавню знахідку багдадської жаровні в околицях міста Åbyn у шведській провінції Gästrikland [Vikings, 12–13], автор звернув увагу на виняткову збереженість звукового матеріалу назви Авести у шведському ойконімі Avesta. Згадана жаровня – експонат музею в розташованому неподалік місті Gävle [jævle], назва якого також нагадує європейські топоніми (у тому числі з сарматським -л-) від основи **Габр-/Габр-** 'зороастрієць' (Havel, Габрово, Nabří, Le Havre). У навколишніх топонімічних ландшафтах цих міст було виявлено спільні для них топооснови зороастрійської тематики, що й стало ключовою ланкою для відновлення величезного європейського масиву авестійських назв.

4. Як стало тепер очевидним, до семантичних домінант зороастрійського пласту Європи належать топооснови **Авеста-** 'Авеста' (топоніми шв. *Avesta*, фін. *Åvist*, ест.

Avaste, нід. *Avest*, іт. *Ovasta*, укр. р. *Обеста* См), **Барсан-** 'барсам' (*Барасонівка/Барсово* Км, *Барсаниха, Барзаниха* РФ, пор. *Barzan* 3 Іран, *Barsum* Азерб., *Barsāna* Індія, *Barshom* Єгипет, *Barchem* Нідерланди, *Barsinghausen* Німеччина, *Barsham* 3 Англія, *Barzan* Франція), **Спента-** 'святий' (пор. назви античного порту в Анатолії *Аспенд* [Шахермайр, 160], укр. *Шпендівка*, пол. *Szpondowo*, нім. *Spandau* та ін.), **Пирет-** 'пиретеум' (*Пирятин* Пл, Рв, *Пилятин* Чг, *Пирятинщина* Пл, *Пиратин* 2 Ль, *Пиротчине* См, *Пырятинка* Орл. РФ, *Пирочи* Моск., *Пирютин* Тверс., не виключено, що фр. *Poyartin*, – пор. гр. **πύραιθοι** 'перські шанувальники вогню', **πύραιθέϊον** 'храм вогнехвальців' (Страбон); також **Урван-** і **Фраваші-** 'душа' (*Урван* на Рв, *Урвань* 2 РФ, *Fraveshi* Албанія).

5. Основний потік габрів ішов з колхидського порту *Vami*, що зумовило цілий пласт назв, які тепер набувають осмисленості (р. *Гаврувата*, с. *Бугрувата, Лозуватка, Розсохувате, Скотувате, Шпунувате*).

6. Про "ірансько-місцеву" двомовність середньовічного населення Центральної Європи свідчать яскраві тополандшафти назв *Spandau* і *Szpondowo*, – з очевидністю від дір. *spanta-*, пехл. *spand* 'святий'.

Рис. 1. Назви авестійського фракталу в Україні (а) і на Балканах (б)

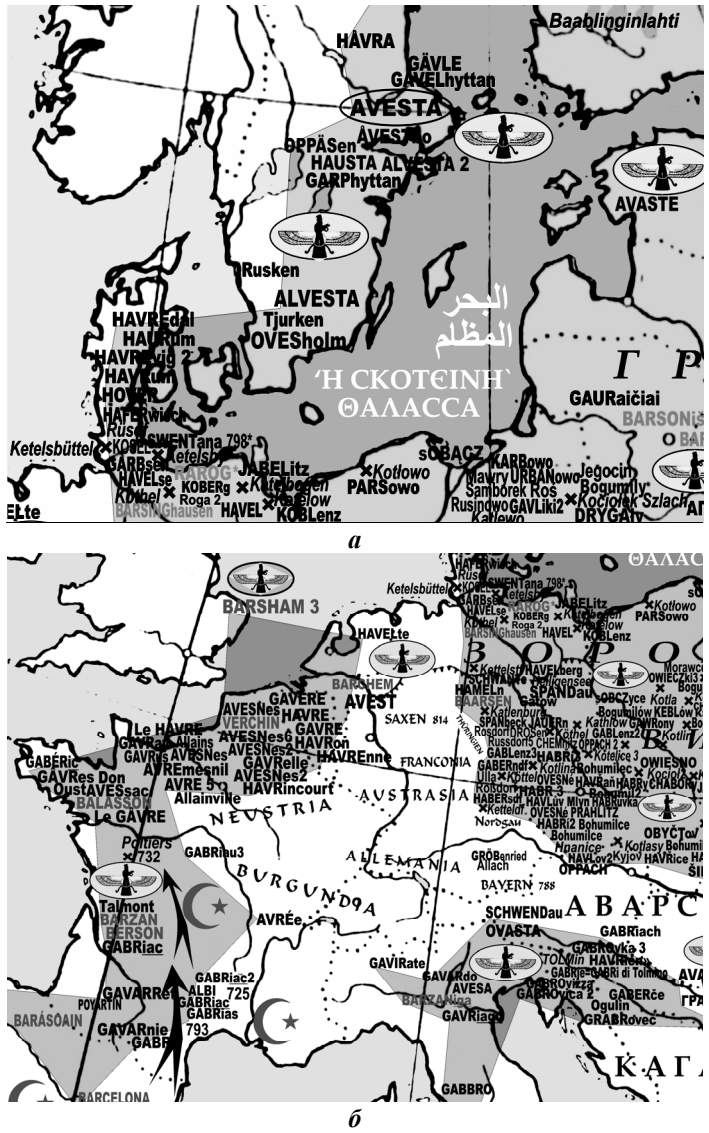

Рис. 2. Назви авестійського фракталу у Скандинавії (а) та Франції (б)

Було розшукано рідкісні пари сусідніх перекладних назв у Європі: біля Szpandowo під Плоньськом сусіднє село *PoŚWIĘTne*, а біля Spandau – навіть дві різномовні назви *Heiligensee* і *Schwante*. Всі три німецькі назви належать селищам на р. Havel, ім'я якої нагадує етнонім габрів, вимовлений з сарматським -л-. Початкове Н- можна пояснити імовірним впливом вимови слов'ян Чехії, через яку мати рухатися ці групи зороастрійців перед тим, як потрапити до околиць Берліну. Однотипні назви виявилися досить численні на заході Європи (рис. 2а,б).

7. Дотепер прихованою особливістю конфігурації зороастрійського ареалу в Європі виявилася повна відсутність авестійських назв на заході Німеччини й на сході Франції (рис. 2б). Габрські топоніми спиняються раптово і різко на майбутній лінії *Limes sorabicus* – прийнятій за Карла Великого на соборі в Діденхофені у 805 р. межі заборони розселення слов'ян, – подробиці див. [Тищенко 2006, 318, 328]. Як відомо, на захід від цієї лінії були землі франків і їхніх родичів (Франконія, Аустразія, Нестрія, Алеманія, Бургундія), недоступні для розселення утікачів-габрів. Їм не лишалося іншого, як дістатися до земляків-аланів морем, що й унаочнює розподіл топонімів на карті (рис. 2б). Авестійські назви відсутні також на землях Аварського каганату – в Паннонії та Боснії.

8. Особливі релікти релігійних учень сасанідського Ірану було знайдено у топонімії Албанії – це унікальна назва с. *Фравеші* (пор. авест. *фраваші* 'душа') неподалік від с. *Бершін* (пор. авест. *барсам*) біля Тирани, а в комітаті Кукаш поблизу с. *Габррица* – с. *Проклішт* (параклет) і гори *Проклетіс* – вагомими докази поширення маніхейства. Це відповідає даним про топонімічний слід маніхейства в Україні (с. *Манява* ІФ, *Мані* й *Манівці* Жт, *Маневичі* Вл, *Манили* Хк тощо). У зв'язку з проблемою формальної подібності двох досі не пояснених пізніх назв *Тегеран* і *Тирани* (які можуть бути складовими заратустріанського фракталу) слід окремо вказати на існування с. *Тиранівка* Хм біля с. *Котелянка* під м. *Шепетівка* (авест. *спента* 'святий').

9. Більше уваги варто приділити виявленим унікальним особливостям топооколиць назв від основи *Горохуват*-. Річка *Горохуватка* тече в однойменному селі Кв (Кагарлик). До нашого часу до цієї назви збереглися паралельні форми *Горóхватка* (1974), *Хороковатка* (1854) [СГУ, 151]. За звучанням вони нагадують назву з Гат (частина Авести) *Харах(у)ватиш*. Це – ім'я богині *Харахвати* (іранський аналог індійської *Сарасвати*) і назва країни Арахозії (тепер Кандагар) [Шапошников, 31]. Проте завдяки збереженому свідченню польських письмових документів відомо, що й інша річка в Україні *Горохуватка* Хк (Ізюм) у XVIII ст. також звалася *Chorochowatka*, тобто *Хороховатка* [СГУ, 151]. Значить, звукові зміни *Х* > *Г*- могли бути системними (тобто стосувалися не окремих назв, а топооснови), і отже обидві річки, як можна припустити, були давніми святинями богині річок *Харахвати*. В такому разі стає, нарешті, зрозумілим, на яку саме святиню вказує назва сусіднього до київської р. *Горохуватки* села *Шпендівка* – з іранського *спента* 'святий'.

Доказом правильності цих міркувань стали виявлені далі внаслідок цілеспрямованого пошуку несподівано численні пари назв взаємно **найближчих сусідніх сіл** (в Україні – однієї сільради) *Горохівка* і *СВЯТушине* Хк (Лозова), *Grochowalsk* і *ŚWIĄTkowizna* Pl (Włocławek), *Grochów* і *ŚWIĘCinki* Pl (Kutno), *Grochy* і *PoŚWIĘTne* Pl (Kutno), *Grochowiska* і *ŚWIĘToslawice*, *AUGUSTynowo* Pl (Kłodawa), *Hrachov* і *SVATÝ Jan* Cz (Sedlčany), *Hrachoviště* і *SVATÝ Jan* Cz (Borovany).

Не менш переконливі масові приклади **районного** сусідства сіл *Гороховская* і *ШИПичный* РФ (Архангельськ), *Grochów* і *SZPINki* Pl (Siedlce), *Grochwitz* і *SCHÜPtitz* D (Gera), *Гороховка* і *ЖУПАНово* РФ (Калуга), *Hrachov* і *ŽUPANovice* Cz (Sedlčany), *Горохуватка* і *ОЛЬГівка* Хк (Борова), *Гороховка* і *ОЛЬГовка* РФ (Омськ), *Гороховище* і *СВІТязь* Вл (Любомль), *Горохово* і *СВЯТово* РФ (Ярославль), *Горохово* і *СВЕТики* РФ (Калуга), *Гороховец* і *СВЕТильново* РФ (Владимир), *Гарошкава* і *ПераСВЯТое* Ву (Го-

мій), *Grochowa* і *ŚWIĘCKo* Pl (Kłodzko), *Grochowa* і *ŚWIĄTniki* Pl (Wrocław), *Grochowy* і *ŚWIĄTniki* Pl (Konin), *Grochwitz* і *SCHWAND* D (Saalburg), *Grochewitz* і *SCHWANebeck* D (Dessau), *Grochówka* і *Wólka ŚWIĄTkowa*, *Harachwosty* Pl (Siedlce), *Grochowiska* і *ŚWIĄTniki*, *ŚWIĄTkowo* Pl (Gniezno) та ін. Тобто щоразу поруч або поблизу від селища з назвою від основи **Горох-** (у якій є підстави припускати пристосоване ім'я Харахвати) наявний топонім із значенням 'святий', вираженим засобами історично засвідчених місцевих мов Наддніпрянщини і прилеглих земель – ір'янських (спент-, шпін-, шепт-), германських (*heilig-*, *ольг-*), слов'янських (*свят-*, *свет-*). Всі без винятку розглянуті топонімічні контексти навколо назв від основи Горох-

Таблиця 1

Топонімічні околиці назв від основи Сад-

Топонім від основи САД-	СУСІДНЄ СЕЛО	СЕЛА РАЙОНУ
САДки Лв (Броди) САДки Вн (Могилів) САДове Дп (Апостолове) САДки Хк (Балаклія) САДівські Дубини Вл (Локач.)	ЯСЕНІВ (яс 'осетин')... ВІЛЬНЕ (аллон 'алан')... ВІЛЬНЕ , Зелений Луг... ВІЛЬНЕ , ЛОЗовенька... ЯСИН ове, ШЕЛЬВів...	ГОРБанівка, ЯБЛУнівка, ЧЕПЕЛі, БІ-Лявці, ШНИР ів, СтиБОРівка, БОРАТин... ... ... ВІЛЬХове, БОРЗІВ щина, ПОПЕЛівщина, ЯСЕН ове... ...
САДовод Дп (сОЛОНе) САДова Од(Татарбунари) САДківці Вн (Могилів) САДки-Строївка Кв (Макарів) САДгора Чв (Чв) САДки Росія (Волгоград)	<i>ХРИСТОФОР</i> івка, Іверське ... <i>КРИШТОФ</i> івка, ОЛЕНівка ЛИСиця, ШНУР ів Ліс Чернівці	КОТ ЛеБИ... оз. КОТЛАБУГ , РАЙлянка... р.КОТ ЛуБАївка, с. КОТ ЛуБАївка, ВИШневе... ГАВРОН щина, КОЗИчанка, ЛОЗовик, ПОЧЕПин, ЯСНО городка, ВІЛЬ Не... КОТУЛ БАїнський (ст.), ГАВРИ лівці, КОСТИчани... КОТЛУБАНЬ , ФАСТов, СамоФАЛовка, РОССОШка...
НаваСАДы Білорусь (Брест)		КАЦЕЛ ня БАЯРская 2, Выгнанка, САКі, КАВЕРДзякі, НЕПЛі, КУСЦін, ЯСІНаўка...

10. Масові повторення у розглянутих зороастрійських тополандшафтах назв від топооснови **Кий-** (тюркс. *kiyi* 'берег') підтверджують наше давніше припущення про пов'язаність цієї основи з зороастрійськими утікачами. Те, що ця хвиля втікачів,

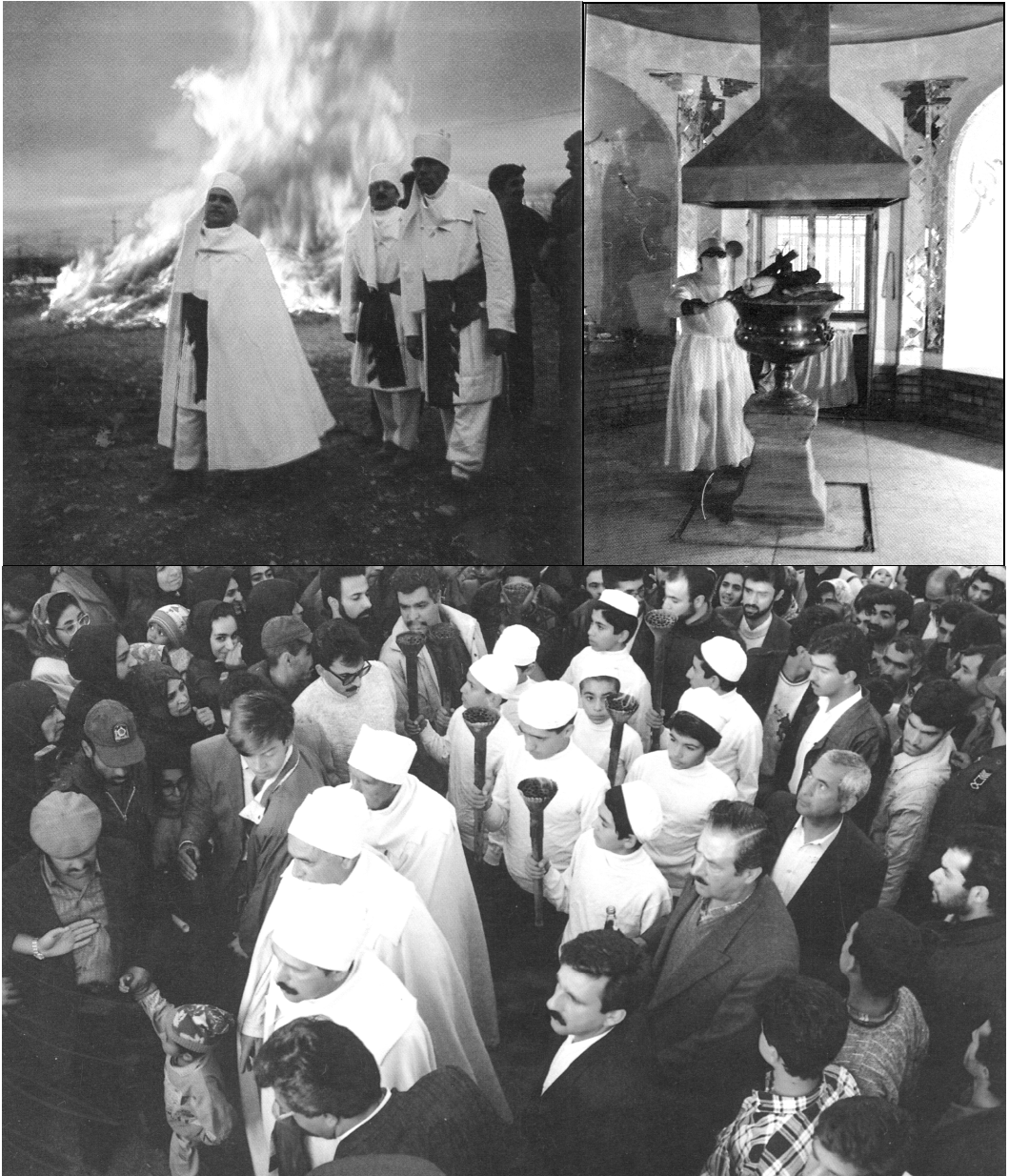
переслідувана загонами мусульман (агарян літопису), адекватно сприймалася місцевими слов'янами, видно з систематичної присутності у досліджених топопландшафтах назв *Вигнанка 2, Уїздіці, Вигнанці, Нпапісе, Выгнанка, Выхадцы* (рис. 1а,б, 2а). За свідченням топонімії, шанування габрами вогню місцеве населення вважало проявом язичництва, що вказує на наявність у VIII ст. вже евангелізованих груп слов'ян: пор. поблизу авестійських назв топоніми *Репужинці 2, Рыпушкалицы, Чортків, Сатанів, Біскове, Бисків* тощо.

11. Незалежним аргументом відповідності відновленої топонімічної картини історичним фактам є просторова кореляція з назвами авестійської тематики ойконімів від топооснов *Котел-/Котл-, Глоб-/Глиб-, Глу-*, для яких у попередній розвідці [Тищенко 2008] припущено їх походження від ар. *qtl-* 'вбивати, нищити', *qlb-* 'долати, перемагати', *qlw-* 'повстання, заколот' [Platts, II, 772]. Це унаочнює підсумкова картосхема (рис. 1–2, знаки "х"). Серед цих назв є ключові, складені з арабської морфеми плюс тюркська (*Котлубайівка, Котлубань* 'битва байів') або слов'янська – *Белекотлово* 'битва біляівців' Смол., *Кацельня-Баярская 2* 'битва бояр' Брест (табл. 1). Розміщення таких назв поблизу від топонімів від основи *Сад-* (*Садківці, Садове, Садгора* тощо) становить аргумент на користь того, що ці основи є імовірним пристосуванням іранської назви авестійського свята *Садех* 'сто днів до Ноурузу' від ір. *sad* '100' (рис. 3).

12. У зв'язку з досліджуваними мовними явищами привертає увагу звукова форма імені київського князя Святослава, послідовно вживана Левом Дияконом в історичному описі війни київських слов'ян з Візантією. Ця форма – **Сфендослав** [Лев Диякон]. Так само – **Сфендославос** – пишеться ім'я Святослава і у Костянтина Багрянородного [КБ, 44/45, 292, 311]. Всупереч інтерпретаціям, ця форма не грецизована і не слов'янська. Її звуковий матеріал – іранський: сучасне перс. *esfand* (у назві XII місяця, в іменах Есфенд, Есфендйар) відповідає дір. *spanta-* [Mo'in, V, 142]. Наскільки відомо, цей факт досі не був належно пояснений [Лев Диякон, 44, 188 прим., 121 прим.; КБ, 311 прим.], а тепер він набуває важливості через те, що й етнос підданців Святослава візантійський автор систематично називає не слов'янами, а скіфами. Друга морфема імені (слов. *слав-*) повністю відповідає сарматському *slava-* при авест. *stava-* 'слово' [Фасмер, III, 664]. Навіть онук Святослава, хрещений як *Георгій-Юрій*, залишився відомим в історії під своїм **язичницьким ім'ям Ярослав** – той, хто славить сонце.

На іранське минуле київських слов'ян прямо вказує їхня ятвязька назва – *дриги*, – яка цілковито збігається з заратустріанським терміном ав. *drīty* – 'бідняк', також *'побожна, рахманна людина, вірний послідовник ЗОРОАСТРИЗМУ'* [Бойс, 46]; пор. *дриги, Дрижина Гребля, Недригайлів*.

13. Серед топонімічних свідчень тих подій також знайдено мовні докази присутності серед зороастрійських мігрантів племен з Кавказу, що заслуговує на окреме повідомлення. Важливим історико-культурологічним наслідком студій стало виявлення зороастрійських сіл у Європі поруч з пізнішими селами **богумилів** у Болгарії (3), Македонії (1), Чехії (7), Польщі (5) та поблизу м. **Альбі** (осередку руху катарів) у Франції (рис. 1–2). Це переконливо вказує на реальне історичне джерело цих рухів, щодо яких досі були висловлені лише обережні припущення їхніх зв'язків з маніхейством.

Рис. 3. Ритуальне багаття на свято Садах. Сучасний зороастрійський храм. Святування зороастрійського ритуалу Садах в Кермані: характерні вусаті безбороді обличчя... (пор. топоніми в Україні: Сади, Садове, Білівці, Біляни, Біличі, Більчаки, Білоголови, Білоцерківці)

14. Таким чином, вперше описаний зороастрійський пласт топонімії Європи відкриває якісно нову часову ретроспективу, повертаючи до наукового обігу забутий історич-

чний епізод історії середньовіччя у Європі – втечу зороастрійців до Європи після завоювання Ірану арабами у VII ст. Послідовне застосування в топонімічних дослідженнях контекстуального методу дає змогу відновлювати щораз більше значень і моделей призабутої "мови топонімії". Багатовекторне пояснення топонімічної системи відновлює щораз нові подробиці життя Наддніпрянщини як одвічної частини прилеглих культурних світів – спочатку елліністичного, римського і варварського язичницького, а згодом – авестійського, християнського, ісламського, скандинавського.

В статье идет речь об итогах 15-летнего исследования следа пребывания зороастрийцев (беглецов от джихада в VIII ст.) в Центральной и Западной Европе. Определены ключевые топоосновы зороастрийского фрактала топонимии Европы: Авеста-, Барсан- 'barsam', Спенд-/Шпонд-/Шпанд- 'святой', Урван- 'душа', Габр- 'габр' (персидское пренебрежительное название немусульманина-зороастрийца). Изложены топонимические аргументы влияния габров на будущие движения богумил и катаров.

Ключевые слова: зороастрийцы, топонимия Европы, контекстуальный метод.

The article deals with the results of a 15-year study of the traces of the stay of Zoroastrians (escapees from the jihad in the VIII-th century) in Central and Western Europe. The key toponymical bases of the Zoroastrian fractal of the European Toponymy are identified: Avesta-, Barsan- 'barsam', Spend-/Schpond-/Schpand- 'holy', Urvan- 'soul', Gabre- 'gabre' (a Persian disdainful name of non-Muslim Zoroastrians). The toponymic arguments for Gabres' impact on future movements of bogumils and cathars are described.

Keywords: Zoroastrians, toponymy of Europe, contextual method.

Література:

1. Бойс М. Заратустрицы. Верования и обычаи / М. Бойс. – М., 1988.
2. КБ – Константин Багрянородный. Об управлении империи. – М., 1990.
3. Лев Диакон. История / Лев Диакон. – М., 1988.
4. СГУ – Словник гідронімів України. – К., 1979.
5. Тищенко К.М. Араби на півночі // У друзі.
6. Тищенко К.М. Арабський пласт топонімії України / К.М. Тищенко. – К., 2008.
7. Тищенко К.М. Мовні контакти: свідки формування українців / Костянтин Миколайович Тищенко. – К., 2006.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / М. Фасмер. – М., 1964–1973.
9. Шапошников – Заратуштра. Учение огня. Гаты и молитвы / [Предисл. и коммент. А. Шапошникова]. – М., 2007.
10. Шахермайр Ф. Александр Македонский / Ф. Шахермайр. – М., 1986.
11. Microsoft Encarta Interactive World Atlas 2000.
12. Mo'in M. An Intermediate Persian Dictionary: In 6 vols / M. Mo'in. – Tehran, 1992.
13. Platts J.T. A Dictionary of Urdu, Classical Hindi and English: In 2 vols / J.T. Platts. – L., 1884; М., 1959.
14. Pokorny J. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. E-version.
15. Vikings / С. Orrling. – Stockholm, 1997.